

APÁK, ANYÁK ÉS FIAIK

Családi minták és gyermeki énkép

Esterházy Péter *Fancsikó és Pinta* című művében

Esterházy Péter *Fancsikó és Pinta* című művében egy gyermek vázolja fel családjá mindennapi életét és megpróbáltatásait. A narrátor azonban a felnőttkor szűrőjén keresztül látja a történeteket, hiszen felnőttként gondol vissza gyerekkori élményeire és traumatisztikus emlékeire. Az elbeszélés lehetőséget teremt a szubjektum formálódásának vizsgálatára a családban betöltött szerepek tükrében. A műben a gyermek az, aki az egymástól egyre inkább elkülönülő szülői minták közt próbál eligazodni, szemléltetve ezzel a szubjektum alakulásának folyamatát és az önkép elemeinek folytonos változását.

Az elemzés megmutatja, hogy a férfiasághoz és a nőiséghez kapcsolódó identitáselemek hogyan alakulnak át a párkapcsolati válság következtében, illetve azt is szemlélteti, hogy a hagyományosnak mondott családi szerepek, például az anyasághoz és az apasághoz kötődő viselkedési kódok hogyan kuszálódnak össze a párkapcsolaton kívül megélt nemi szerepek megjelenésével, valamint hogyan épülnek újra bizonyos elemei a nemi szerepekhez fűződő reflektált viszony kialakításával.

Értelmezésem szerint azáltal, hogy a műben bemutatott férfi a hagyományos apa és férj viselkedési kódjainak megtartása után egyedülálló agglegényként, sőt csábítóként éli tovább életét, gyermeke számára egy olyan apa- és férfiképet teremt meg, amellyel a gyerek nem képes teljesen azonosulni, mivel az anyával való együttérzés megakadályozza ebben. A gyerek saját fiú-, illetve férfiszerepei ellentmondásba kerülnek, így a nemiséghez kapcsolódó énképének kialakítása folytonos küzdelmet jelent a számára. A gyermek elbizonytalanodik, Séllei Nóra fogalmaival élve szubjektumát úgy jellemezhetjük, mint amit állandó elcsúszások és ellentmondások jellemeznek.¹ Ezen elmozdulások jól mutatják, hogyan de-, illetve rekonstruálódnak a szubjektumformálódás során fontos nemi szerepek a család történetében.

Fancsikó és Pinta alakjai

Fancsikót és Pintát a gyerek főhős találja ki a mű legelején. Megjelenésük többféleképpen, egymással mégis összeegyeztethető módon magyarázható. A gyermek mesélő képzeletbeli barátaiként is értelmezhetőek, akik a szülői konfliktusok között egyre inkább

¹ SÉLLEI Nóra, *Bereztetés = A nő mint szubjektum, a női szubjektum*, szerk. SÉLLEI Nóra, Debrecen, DEENK Kossuth Egyetemi Kiadója, 2007 (Orbis Litterarum, 15), 10.

elmagányosodó kisgyerek játszótársai. Ezen értelmezés rajzolódik ki Angyalosi Gergely jellemzéséből, aki a mű főhősét az „elhidegülő, egymástól elszakadó szülők, a köztük való öröklődés magányában képzelt segítőtársakat és barátokat kieszelő gyerekek”² nevezi. Emellett azonban Angyalosi felhívja a figyelmet arra is, hogy a történet célja nem más, mint a „primér, szélsőséges indulatok kanalizálása, szelíd mederbe terelése.”³ Ebből kiindulva Fancsikó és Pinta megalkotása egyben a főhős traumafeldolgozásának esz-köze is. A gyerekek ugyanis a szülők elhidegülése miatt folyamatos feszültségben él, aminek feloldási módja lehet, ha a válságos életeseményekkel a Másiknak, ebben az esetben a gyermeki éntől tudatosan elkülönített alakoknak kell megküzdnie. Julia Kristeva elméletének egyik központi gondolata szerint a Másik felfedezése együtt jár az egyén önmegőrzésének vágyával és az erre való törekvéssel.⁴ Így Fancsikóék kitalálásának oka lehet a gyerekek korábban kialakult énképének megőrzése.

Az alteregók értelmezése során szokás freudi fogalmakat⁵ is alkalmazni. Az alakmások ugyanis vizsgálhatóak úgy is, mint a tudat és a tudattalan oppozíciójából megszülető jelenségek. Megjelenésük e felfogás szerint a tudattalan elnyomott érzések és vágyak átlépése a tudat világába. Véleményem szerint a gyermeki én nemcsak kivetíti érzéseit Fancsikóra és Pintára, hanem képzeletbeli barátai megteremtik számára az elfojtott érzések és gondolatok kimondásának lehetőségét, ami szintén értelmezhető úgy, mint a traumák feldolgozásának egyik választható módja. Emellett, úgy vélem, hogy Fancsikó és Pinta alakjai és tettei a maskulin és feminin szubjektumelemek formálódásának bizonyos állomásait, illetve lépéseit is szimbolizálják. Angyalosi állításával egyetértve azt gondolom, annak ellenére, hogy Fancsikóéknak nincs kiforrott és egységesnek mondható személyiségük, mégis rendelkeznek bizonyos személyiségjegyekkel, amelyek köthetők a nemi identitáshoz. A gyerek ugyanis a gyakran ellentmondásos szülői minták elsajátításával és belsővé tételével küzd, hol a maskulinnak, hol a femininnek tulajdonított értékeket és normákat tekintí követendő viselkedési kódoknak, az egymással ütköző minták pedig azt eredményezik, hogy Fancsikónak és Pintának kell az éppen elutasított szerepet felvállalnia. Ennek egyik példája (*a három ezüstkannál*) című írásban a férfi szereptőjének megjelenésére adott reakció. „Pinta verte, mint a répát. Fancsikó meg – utasításomra – simogatta. (Mert mindannyian tudjuk, hogy *jónak* kell lenni. Cirógasd, Fancsikó, cirógasd.)”⁶ Ebben a jelenetben is látható a különböző viselkedési kódok keveredése, ami kifejezi a gyermek bizonytalanságát, a feminin és maskulin fellépés lehetőségei között való eligazodás képtelenségét is. Az agresszív fellépés ugyanis tradicionális módon férfiasként értelmezhető, ebben a helyzetben azonban ezt a viselkedést az anyával való

² ANGYALOSI Gergely, *Tündértánc a tragikum peremén*, Kalligram, 2000/4, 60.

³ Uo.

⁴ Julia KRISTEVA, *Strangers to Ourselves*, trans. by Leon S. ROUDIEZ, New York, Columbia University Press, 1991, 191–192.

⁵ Sigmund FREUD, *A kísérteties*, ford. BÓKAY Antal, ERŐS Ferenc = Uő, *Művészeti írások*, szerk. ERŐS Ferenc, ARGEJÓ Éva, Bp., Filum, 2001 (Sigmund Freud Művei, 9), 260–263.

⁶ ESTERHÁZY Péter, *Fancsikó és Pinta: írások egy darab madzagra fűzve*, Bp., Magvető, 1976, 61.

együttérzés és a család egységének megóvására tett kísérlet váltja ki. Ez az aktus tehát a gondoskodás eszményéhez köthető, amelyet a nőies értékek között tart számon a pszichoanalitikus, az európai társadalmi és irodalmi hagyomány. A simogatás viszont ismét egy intim cselekedet, ami inkább feminin viselkedési módnak tűnik. Ebben a helyzetben azonban az apa szeretőjével kialakított bensőséges viszonyról van szó, ami a férfival való azonosulás jele, amellet, hogy az udvariasság és az általános jól viselkedés normájának betartása is egyben. Ebből az egy példából is kiderül, hogy Fancsikó és Pinta különböző szereptípusokat jelképeznek és kínálnak fel az elbeszélő számára, ezek által pedig a gyerek nemi identitása is alakulhat.

A nemi szerepekkel való azonosulás nehézsége megfigyelhető Nádas Péter *Egy családregény vége* című művében is, hiszen ezt olvashatjuk: „Játszottunk úgyis, hogy én voltam a gyerek, és akkor Gábor volt a papa. Ebben az volt az érdekes, hogy ő egészen máshogy viselkedett. [...] Úgy is játszottunk, hogy Éva volt a gyerek. Akkor én voltam a papa és Gábor volt a mama.”⁷ A gyerekek küzdelme itt ugyan elsősorban az apák hiányának következménye, de az általuk kitalált mesék és szerepjátékok mégis – Fancsikó és Pinta megalkotásához – hasonló módon a nemi szerepekhez fűződő viszony megformálásának és a saját szubjektum kialakításának eszközei. Karen Coats *Looking Glasses and Neverland* című művében⁸ is foglalkozik a mese és a gyermeki szubjektivitás kapcsolatával, érvei szerint a gyermek a világ szerkezetét a hallott mesék és történetek alapján határozza meg, saját mesék alkotása révén pedig megpróbálja elhelyezni magát az általa elképzelt világban. A különböző szerepjátékok, kitalált barátok és történetek ugyanezzel a funkcióval rendelkeznek. Úgy gondolom, hogy Fancsikó és Pinta a nemi szerepek közötti eligazodás és a szülőkkel vágyott azonosulás eszközei is a gyermek narrátor számára.

Anyá és apa

Nancy J. Chodorow a nyugati társadalmakban élő gyerekek számára adott nemi szerepek elérhetőségének elemzése során vizsgálja a fiúk és lányok nevelésének, nemi szocializációjának folyamatát, illetve azok különbségeit. Chodorow Margaret Mead állítását idézve összegzi, hogy a „lányok születésük pillanatában megkezdhetik a női identitás elsajátítását az anyával való azonosuláson keresztül, ezzel szemben a férfi identifikáció a megkülönböztetés folyamatán alapul.”⁹ A *Fancsikó és Pinta* narrátora férfi, aki vissza-

⁷ NÁDAS Péter, *Egy családregény vége*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 16.

⁸ Karen COATS, *Looking Glasses and Neverlands: Lacan, Desire and Subjectivity in Childrens Literature*, Iowa, University of Iowa Press, 2004, 1–2.

⁹ Margaret MEAD, *Male and Female*, New York, William Morrow, 1949, 167, idézi: Nancy J. CHODOROW, *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*, ford. CSABAI Márta, KENDE Anna, ÖRLÖSY Dorottya, SZABÓ Valéria, Bp., Új Mandátum, 2000, 50.

emlékszik gyerekkora történéseire és szülei válására. A megjelenített gyerekhős szeparációs és azonosulási törekvései jól leírhatók Chodorow elméletének alkalmazásával, mivel a gyerek narrációjában is megfigyelhető, hogy egyre kevesebb szerepet kap az édesanyával való kapcsolat elemzése, ami a tőle való elkülönülés és ezzel együtt az apával való azonosulás eredménye lehet. A folyamat természetességét azonban megtöri a férfi részleges hiánya, illetve az apai viselkedés következményeinek megfigyelése.

A gyerek kötődik édesanyjához, a felé irányuló empátia akadályozza meg abban, hogy az apa tettei által megformálódó lehetséges maskulin tulajdonságokat és magatartást beilleszse saját formálódó énképébe. Erre példa az anya fölraivatalozásának jelenete, ahol a következőt olvashatjuk: „A gyerekszobában feküdt anyám felraivatalozva, mellette állt nyugodtan és szomorúan Pinta, valamint dühösen és szomorúan Fancsikó. [...] Ekkor megjelent anyám hangja, a könnyektől átítatott szivacs, amely egyetlen lendülettel letörülte szemem elől a képeket: – Nem, nem, ebbe én belepusztulok.”¹⁰ A gyermek narrátor tehát szem- és fültanúja édesanyja szenvedéseinek, az erre visszagondoló felnőtt narrátor viszont leírja és értelmezi kálváriáját, így eltávolítja magától a szeretőt tartó férfi szerepét, miáltal egy hagyományosabb férfikép felé fordul vissza. A párkapcsolaton kívül az apa csábítóként éli meg maskulinitását. A gyermek érzi, hogy ez helytelen, így kezdetben nem követi a felkínált férfiszerepet, ezt a gyerek szeretőkhöz fűződő viszonya is jól mutatja. Ennek egyik kifejező példája a következő idézet: „Judit néni csodálkozva rám nézett, majd (ó, az álnok, hogy dőljön romba a faral) mutató és középső ujj közé fogva orcámat, csavarintott rajta egyet. – Apád már vár, kicsikém. Fancsikót, mint a darázscsípés érte ez a kicsikém. [...] Mit képzelsz? Mire jogosítja fel egy éjszaka?! Jucika, maga azt hiszi, a múlt éjszaka feljogosítja valamire. Drágám, valóban: de legföljebb erre az éjszakára.”¹¹ Láthatjuk, hogy a tornatanárnő és édesapja románca zavarja a gyereket, a bizalmaskodó hangnemű megszólítást Fancsikó tolmácsolásában nehezményezi, jól mutatva ezzel idegenkedését az apa viselkedésétől.

Az anya–gyerek kapcsolatáról azonban az is elmondható, hogy az az apai térben értelmezhető és vizsgálható, az anyához fűződő viszony ebben a narrációban ugyanis az apa döntései és tévedései következtében kerül bemutatásra, így tehát ezek függvénye. A történetekből kiolvasható, hogy az apa a hatalom birtokosa a házasságban, ő van döntéshozó szerepben, visszatükrözve ezzel a hagyományos családmodellek dichotómikus felállítását. Ő az, aki dönt a párkapcsolat sorsáról, ami által a nő a passzív áldozat szerepében tűnik fel. A szakítás jeleneivel a *(fancsikó előadása)* című írásban találkozhatunk, itt ezt olvashatjuk: „Általában elég tehát egy ölelésre kész kar, egy *lehetőség*. Csakhogy. Csakhogy D. pontosan tudta, hogy az asszony grimaszát az ő szavai húzzák keservesre. [...] Az *elhangzottak* után most megjegyezzük, hogy a lekonyuló kis- és gyűrűsujj mintegy eltakarta a szemet, s lett, képesen szólva, sunyi deszkapalánk a férfi és a nő között.”¹²

¹⁰ ESTERHÁZY, *i. m.*, 27–28.

¹¹ *Uo.*, 156.

¹² *Uo.*, 91.

Az anyáról meglehetősen egysíkú kép formálódik meg az elbeszélés során, legtöbbször a házimunka és a gyerekről való gondoskodás jeleneteiben látjuk. Emellett szenvedő áldozatként jelenik meg. Azt, hogy a gyerek és alteregói szerint az édesanya elvitathatatlan kötelességei közé tartozik a házimunka, a *(pinta előadása)* című fejezet is jól szemlélteti. „Mielőtt édesanyám, megunván apám egy ártatlan mozdulatát, sötét szóra nyílt volna. Pinta ölbe kapta őt, és ringatni kezdte. – Csicsijja, aluggyá. Mesélni fogok. A tutajos fuszulyka meséje.”¹³ A mese végére az anya nem alszik el, Pinta pedig a konyhába küldi a következő szavakkal: „Most mehatsz mosogatni. Csicsijja.”¹⁴ Azáltal, hogy a gyerek ráismer arra, hogy a férfi az, aki uralja az őt körülvevő világot, az anya pedig nem válhat a hatalom birtokosává, a vele történő azonosulás is megnehezül. Simone de Beauvoir így ír a gyerek fejlődéséről: „mihelyst ismeretei, tanulmányai, játékai, olvasmányai kimozdítják a családi körből, rájön, hogy nem a nők a világ urai, hanem a férfiak. Ez a felismerés változtatja meg alapvetően öntudatát.”¹⁵

Emellett a könyv egyik jelenetében azt is láthatjuk, hogyan cserélődnek fel a megcsalt és az őt megcsaló szerepei, itt az édesanya tűnik fel a szerető képében, míg az édesapából megcsalt, sőt megvert férfi lesz, még akkor is, ha ennek következményei nem kellemetlenek, miáltal nem az áldozat szerepében mutatkozik meg. Ez az *(arvok felülete)* című részben történik: „Ekkor a férfi ráérősen fölemelkedett, s arcul csapta az apámat. (Aki hátraesett egy fehérvállú nő ölébe). Albi édesanyámhoz lépett, megfogta a kezét. Édesanyám dermedten állt, keze a férfi kezében. Keze *megbíjt* a férfi kezében. Erre Pinta a zongora tetejére ugrott, ezt rikácsolta. – Ah, ott a gaz csábító! Foszforeszkál a feneke!”¹⁶ Láthatjuk, hogy az anyakép itt árnyaltabbá válik azáltal, hogy a nő a férj szeretőjéhez, Albi pedig a csábító apához hasonlóan viselkedik. Az anya azonban itt is csupán elszenvedője a történeteknek, és nem jut számára aktív szerep. Ennek következtében a gyerek nemi identitása egyre inkább az apához (és ezzel együtt talán Albiéhoz is) hasonul, az anyával való elsődleges azonosulás helyére tehát fokozatosan a férfi sémainak követése kerül.

A szövegben több olyan jelenetet is találunk, ahol a gyerek az apai minta hatása alá kerül. A Judit néniel már korábban idézett beszélgetés is megmutatja, hogy Fancsikó az apától tanult szófordulatokkal válaszol a tornatanárnőnek. „Hangja időnként a sajátja volt, időnként az apámat utánozta (kitűnően)”¹⁷ – teszi hozzá a narrátor a jelenet leírásakor. Az apával való azonosulás példáit azonban nemcsak a férfi beszédmódjának utánzása során, hanem más jelenetekben is megtaláljuk, ahol a gyerek és alteregói a csábító szerepébe vágynak, vagy esetleg fel is tűnnek abban. „Nagy volt a vigasság a felnőtt-szobában, a lányok visongtak, apám bólogatott, én meg próbáltam a kis szoknyák szélét

¹³ *Uo.*, 29.

¹⁴ *Uo.*, 30.

¹⁵ Simone de BEAUVOIR, *A második nem*, ford. GÖRÖG Livia, SOMLÓ Vera, Bp., Gondolat, 1969, 218.

¹⁶ ESTERHÁZY, *i. m.*, 67.

¹⁷ *Uo.*, 159.

föllebenteni”¹⁸ – meséli például az elbeszélő. Annak ellenére tehát, hogy a kisfiú együtt szenved édesanyjával, mégis felnéz apjára, érzései közé talán már büszkeség is vegyül, amikor a férfi hódításainak bizonyítékaival találkozik. „Apám igyekezett testével fedezni egy nő nyomait, egyik kezével rúzsos szalvétát gyömöszölt láthatatlanná, a másikkal valami iszonyatosan rózsaszínű zsebkendőt ragadott meg, lábával gyűrődéseket simított, gyanús egyenletességeket borzolt föl, és fel akarta szippantani a levegőben billegő parfümillatot”¹⁹ – fedezi fel a gyerek, amikor édesapját látogatja meg.

Emellett apját és fiát összeköti a futball iránti lelkesedés és a játék szeretete. Az apát is újra gyerekké teszi a játék, ami által sikerül fiához közelednie. Harry Brod a férfikutatások kapcsán érvel amellett, hogy a férfiak közti kötődés és barátság kialakulásának feltétele egy szabályrendszerhez kötött térben való együttműködés,²⁰ a foci tehát az ő véleménye alapján is megalapozhatja a fiú és apja közti szoros kapcsolat kialakulását. Emellett Clark is úgy gondolja, hogy a különböző labdajátékok és kalandregények is kódolják és átadják a hagyományos nemi viselkedési mintákat,²¹ így a fiúnak a futballpályán szerzett élményei és tapasztalatai segítenek abban, hogy édesapja magatartását tekintse saját viselkedési kódjai kialakítása során mérvadónak.

A történetekben szereplő figurákhoz fűződő kapcsolatok elemzése révén látható, hogy milyen hatással van a párkapcsolati válság, a szülők eltávolodása és az általuk képviselt értékrendek eltérősége a gyerek énképének kialakulására, a férfiséghez és nőiséghez való viszony formálódására. A kisfiúnak az anyával szoros, szereteten alapuló kapcsolata van. Látja, hogy édesapja fájdalmat okoz a nőnek, a gyerek pedig együtt szenved az édesanyjával, az anya által képviselt minták követése azonban fokozatosan válik egyre nehezebbé a fiú számára, aminek oka a nő passzivitása, hatalomnélkülisége, az, hogy ő is feltűnik a szerető szerepében, valamint a gyerekekre nehezedő belső és külső nyomás növekedése a férfi viselkedési sémák követésére. Az apához fűződő viszonyt is az ambivalencia jellemzi, hol elítéli magatartását és a nőkhöz való viszonyát, hol igazodik hozzá és utánozni kezdi. Az apa aktivitása, hatalma és sikerei, valamint a foci maszkulinitásának közös megélése azt eredményezi, hogy a kisfiú egyre inkább az apai minták hatása alá kerül és az apa által állított normákat fogadja el. Az elbeszélések tehát végigkísérik a gyerek nemi identitásának alakulását, szemléltetve az abban rejlő ellentmondások feloldására tett kísérletek sorozatát és a szubjektumformálódást jellemző állandó mozgást. A Fancsikóval és Pintával játszott játék révén a gyerek magára ölthet és kipróbálhat bizonyos nemi szerepeket, ami által formálódik nemi identitása. A különböző családi mintáinak és szerepek közötti kalandozás révén a kisfiú felfedezi, hogyan

¹⁸ *Uo.*, 27.

¹⁹ *Uo.*, 155.

²⁰ Harry BROD, *Bevezetés: a férfikutatások témái és tézisei*, ford. BOROSS Anna, Replika, 43–44(2001), 41.

²¹ Beverly Lyon CLARK, *Introduction = Girls, Boys, Books, Toys: Gender in Children's Literature and Culture*, eds. Beverly Lyon CLARK, Margaret R. HIGONNET, Baltimore, The John Hopkins University Press, 1991, 3.

lehet szüleit, értékrendjüket és viselkedésüket – Fancsikóhoz hasonlóan – „egyszerre szeretni és látni.”²²

²² ESTERHÁZY, *i. m.*, 165.